

Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Філологічні науки. Вип. 42. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – С. 179–183.

11. Тищенко Т. М. Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи : навч. посіб. / Тетяна Тищенко. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2014. – 382 с.
12. Тищенко Т. М. Явища універбації в лексиці східноподільського ареалу / Наукові записки вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство): зб. наукових праць / [гол. ред. Н. Л. Іваницька]. – Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер», 2012. – Вип. 16. – С. 325–330.

Анотація. У статті на матеріалі говірок східноподільського ареалу української мови проаналізовано способи номінації в обрядовій лексиці, зокрема родильного обряду, вказано на специфічні способи номінації названої тематичної групи. Відзначено, що основними способами номінації в лексико-семантичних групах лексики родильної обрядовості є афіксальна деривація, композитивне словотворення, універбація, які характерні також і для тематичних груп конкретної лексики. Специфічними особливостями творення репрезентантів досліджуваної групи лексики є субстантивізація прикметників та дієприкметників середнього і жіночого роду.

Ключові слова: східноподільські говірки, обрядова лексика, способи номінації, словотвірна номінація, універбація, композитивне словотворення, субстантивізація.

Summary. The nomination ways in ritual vocabulary, including maternal rite, were analyzed in this paper, based on the dialect material of east-Podillia area of the Ukrainian language; specific aspects of the nomination ways of the mentioned thematic group in comparison with thematic groups of the vocabulary with concrete meanings were underlined. It has been stated that the main nomination ways in lexical-semantic groups of maternal rite are affixal derivation, composite word-building, semantic transformation, which are also typical for thematic groups of concrete vocabulary.

A suffixal way is the most productive among affixal ways of ritual lexeme formation, with its help representatives of all lexical-semantic groups are formed, which is due to extra-linguistic factors. Most frequently they are diminutives to describe children and their external and internal features. Semantic composition on a formal word-building level is suggested in the form of word building with attributive and coordinative relations among components; complex-suffixal base-building, base-building itself. Base- and word-buildings are less productive ways of the ritual vocabulary formation, however they are mostly typical for lexical-semantic groups to describe women, rarely children, and also medicinal plants used in maternal ritual processes.

Lexemes formed by prefixal, postfixal and zero-affix ways are the least common. Ritual nouns are formed by zero-affix way – verbal derivatives according to two typical models: reduced verbal base and saving solid consonant, and reduced verbal base and ending –u.

A great number of nomenes are attributive coordinated and uncoordinated word combinations, namely those to describe women and children by their various differentiated features. Some of them are the foundation to form univerbals. Specific aspects of the formation of the representatives of the studied vocabulary group are substantiation of adjectives and participles of neutral and female gender.

Key words: east-Podillia dialects, ritual vocabulary, nomination ways, word-building nomination, semantic transformation, affixal derivation, composite word-building, substantiation.

Отримано: 11 серпня 2017 р.

УДК 81'367(477)

О. В. Турко

ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ У СВІТЛІ КОМУНІКАТИВНОЇ ТЕОРІЇ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

Питання порядку слів у реченні української мови вирізняється понад столітньою практикою його дослідження (у кінці XIX – на поч. XX ст. було опубліковано працю Е. Бернекера «Порядок слів у слов'янських мовах»), різновекторністю в трактуванні граматичних понять, пов'язаних із структурою речення (зокрема таких, як модальність, валентність та ін.), багатоаспектністю розгляду цього питання (формально-граматична, семантико-синтаксична, комунікативна, функціонально-стилістична парадигми). Водночас названа проблема залишається актуальною і в сучасному мовознавстві. По-перше, українській мові притаманний вільний порядок слів, що, однак, не заперечує сталого розміщення окремих мовних елементів. Така дихотомія дає чималі можли-

вості для стилістичних засобів вираження і поряд із цим регламентує синтаксичну нормативність. По-друге, як слушно зауважила І.С. Попова, базовою категорією синтаксису є речення як «певна матеріальна субстанція зі своєю структурною організацією й своїми як у складі якихось інших, більших синтаксичних одиниць, так і як самостійна, окремо взята одиниця» [4, 91]. Тобто йдеться про побудову синтаксичних одиниць, способи їх організації й відношення між їхніми компонентами, функції синтаксичних одиниць, їх роль і місце в мовленнєвому ланцюзі як конструктивних елементів. Є очевидним, що розгляд речення у такій синтаксичній природі тісно пов'язаний зі значеннєвим наповненням та комунікативним наміром, який воно має реалізувати.

Питання порядку слів у реченні було предметом розгляду в працях О.М. Пешковського, Л.А. Булаховського, В. Матезіуса, Л.В. Щерби, В.В. Виноградова, Є.В. Кротевича, І.К. Білодіда, А.С. Мельничука, І.І. Слинька, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянської, А.П. Загнітка та ін.

З огляду на сказане, виникає необхідність систематизації відомостей про розташування слів у реченні української мови в різних аспектах вивчення, виявлення та розгляд не в повній мірі досліджених понять, що взаємозумовлені з порядком слів (комунікативна спрямованість тексту, емоційно-експресивне забарвлення речення, стилістична функціональність та ін.).

У цій статті спробуємо окреслити перспективність та необхідність дослідження порядку слів у реченні української мови в семантико-стилістичному та комунікативному аспектах.

Перші мовознавчі праці в славистиці, у яких було обґрунтовано положення про тісний зв'язок синтаксису з семантикою, з'явилися у II половині ХХ століття [1, 58]. Семантичний зміст речення представники цього напрямку розуміли як систему відношень, яку організовує предикат – центральний компонент речення. Предикат зумовлює кількість компонентів на позначення предметів і визначає їх семантичні ролі (функції). У центрі уваги дослідників перебувала відображена в реченні ситуація та її семантична модель – пропозиція.

За цього підходу аналіз порядку слів у реченні здійснюється з урахуванням семантичного типу предиката й особливостей його лівобічної та правобічної валентності.

Для визначення пропозицій брали до уваги дві ознаки: семантичну природу предиката і кількість актантів та їх ролі, зумовлені предикатом. У зв'язку з цим акцент падав на семантику предикатних слів (дієслова, прикметники і прислівники) та відмінкових форм іменників.

Окрім цього, у реченні визначали відношення мовця до висловленого (модус) та позначення самої події, тієї чи іншої пропозиції (диктум). Згодом модус стали називати суб'єктивною модальністю, а диктум – об'єктивною модальністю. Модусне значення містило ставлення мовця до повідомлюваного і зумовлювало вільне розташування слів у реченнєвій структурі.

Таким чином, співвідношення порядку слів у реченні та семантико-синтаксичної структури речення доцільно здійснювати з урахуванням рівнів семантики речення: денотативного (зв'язок речення з реальними предметами і відношеннями між ними), логіко-семантичного (співвідношення з логічними структурами і репрезентація в реченнєвій структурі відповідних логічних категорій), мовно-семантичного (орієнтований на певні лексичні компоненти і відношення між ними). Результативність такого дослідження дасть змогу виявити диктумний та модусний зміст речення при прямому та інверсійному порядку слів, валентність предиката, зокрема кількість актантів, які може приєднувати дієслово.

Семантичний аспект спричинив відрив проблеми порядку слів у реченні від проблеми синтаксичних функцій членів речення і вказав на послідовний зв'язок інверсії та прямого порядку слів з особливостями смислової структури висловлюваної думки. У контексті семантичного підходу з'явилися поняття «актуальне членування» та «синтагма».

Синтагму в сучасному мовознавстві витлумачують так: 1) «сполучення або злиття двох суміжних мовних одиниць будь-якого рівня, розташованих у певній лінійній послідовності в мовному потоці»; 2) «ритмо-інтонаційна єдність, мовленнєвий такт, що складається з одного чи кількох слів, об'єднаних у смислового та інтонаційного відношенні» [6, 544–545].

Значний внесок у розгляд питання про синтагму зробив Л.В. Щерба. Мовознавець, зокрема, обґрунтував такі положення: синтагма – синтаксичне й семантичне поняття; синтагми утворюються в мовленні для позначення складних понять, які виникають у процесі мислення й відображають дійсність; синтагми наповнюються конкретним смисловим змістом у контексті мовлення; смисл синтагми залежить від смислу цілого речення, контексту; синтагма – найпростіша смислово-одиниця; синтагма – активна категорія стилістичного синтаксису.

Згодом О.С. Мельничук виокремив типи синтагм за ступенем членування: синтагми першого ступеня членування по відношенню до наявного чи уявного контексту, синтагми другого ступеня членування, співвідносні синтагми (виділяються в межах синтагм другого ступеня) [3, 256]. Залежно від характеру взаємних стосунків, у які вступають синтагми, науковець назвав синтагми однорідні (самостійні) та синтагми зв'язані [3, 260].

Зауважимо, що за допомогою синтагматичного членування речення лінгвісти намагалися пояснити природу відокремлених членів речення (Є.В. Кротевич, О.М. Пешковський). Саме вчення про синтагму як комунікативну одиницю опосередковано зумовило появу та запровадження терміна «напівпредикативний» на позначення відокремлених членів речення.

Немає жодного сумніву в тому, що слушним буде долучення до аналізу особливостей розташування слів у реченні української мови і стилістичного аспекту. Зокрема, засобів виразнення у текстах, спричинених інверсійним та прямим порядком слів, оскільки саме стилістична мета розташування слів у реченні визначає їхнє граматичне значення. Так, скажімо, порядок слів допомагає відрізнити інфінітив у ролі підмета та в ролі складової частини головного члена безособового речення, напр., *Читати під час руху машини шкідливо для очей; Шкідливо читати під час руху машини.*

Крім цього, стилістичний аспект розгляду розташування слів у реченні допоможе з'ясувати функціональне призначення головних членів речення та другорядних, їхнього стилістичного значення. Виявити стилістичні явища, пов'язані із порядком слів, а саме – парцеляцію, інверсію, стилістичні фігури та ін.

Однак і семантичний, і стилістичний аспекти порушеної мовознавчої проблеми знаходять своє повномірне вираження в комунікативній парадигмі розгляду порядку слів у реченні.

Для комунікативної будови речення, як зазначає А.П. Загнітко, властива відносна незалежність від формально-граматичної. Вона визначається ситуативними завданнями, що постають у комунікації і щодо яких речення визначає порядок слів. Тому одне й те ж речення при вживанні в різних ситуаціях створює кілька комунікативних одиниць, що відрізняються актуальною інформацією. Водночас актуальне членування зумовлює видозміну граматичної будови речення: порядок слів і фразовий наголос. Речення, що розглядається в динамічному аспекті щодо його комунікативної функції, називається висловленням. У реченні спочатку розрізняли: 1) основу повідомлення – те, що є відомим у певній ситуації; 2) ядро повідомлення – те, що повідомляється про основу повідомлення, а згодом основу стали кваліфікувати як тему, а ядро – як рему.

Тема характеризується такими ознаками: 1) вихідний пункт висловлення; 2) менш значима актуальна, ніж рема; 3) частина речення, яка відома і зумовлена попереднім контекстом. Для реми притаманні такі диференційні ознаки: 1) містить те, що повідомляється про тему; 2) актуально значущіша, ніж тема, є носієм основного змісту повідомлення, комунікативним центром висловлення; 3) виступає носієм «нового». Таким чином, «тема – та частина речення, яка містить відому інформацію, на ній ґрунтується наступне розгортання думки; вона зумовлена ситуацією спілкування чи контекстом (конситуацією) і поєднує дане речення з попереднім. Рема – та частина речення, у якій міститься основний зміст висловлення, його ядро, те нове, що повідомляється у даному реченні» [6, 14], напр., *Пісня починається відразу, з першого метра фільму. Її^д співає могутній хор^н. Пісня^д шириться, росте, розливається по вечірніх просторах Дніпра^н* (О. Довженко).

Основним засобом вираження актуального членування речення є порядок слів та інтонація (місце розташування фразового наголосу). Обидва засоби діють разом, тому їх можна об'єднати і називати комплексним засобом вираження актуального членування речення. У кодифікованій літературній мові фразовий наголос автоматизований (завжди падає на кінець речення, наголошуючи останню синтагму). Відповідно до цього й організований порядок слів: спочатку іде тема, потім – рема (щоб виділити рему). Це об'єктивний порядок слів. У мовленні порядок слів видозмінюється, модифікується, і його називають суб'єктивним. Той чи інший порядок слів і місце фразового наголосу, що виражають актуальне членування речення, називаються лінійно-динамічною структурою речення. Додатковими засобами актуального членування речення відзначаються тема або рема. Посилює актуальне виділення теми наявність постпозитивної частки *ж*, обмежувально-препозитивних часток *тільки, лише: В мистецтві я пізнав лише ази. Лише ази!* (Л. Костенко)

Виділенню реми сприяють постпозитивні або препозитивні частки *не, ні* та ін.: *Здається, часу і не гаю, а не встигаю, не встигаю!* (Л. Костенко).

Таким чином, семантична структура речення, яка виникла та була обґрунтована на засадах домінування значення над формою, зумовили положення комунікативного трактування порядку слів у речення. Це виявляється у тому, що в реченнях, де семантичний суб'єкт – непрямий відмінок іменника, а підмет утворює з предикатом єдиний семантичний комплекс, темою є форма непрямого відмінка іменника на позначення суб'єкта дії / стану.

Отже, теоретичний опис комунікативного аспекту порядку слів у реченні матиме чітку, повну та логічну будову з урахуванням основних положень семантичної структури речення, стилістичних функцій розташування слів. Окрім цього, доцільно врахувати й показники комунікативної лінгвістики в руслі прагматичного аналізу.

Подальші дослідження окресленої проблеми потребують експериментально-аналітичного ілюстрування названих положень прикладами із текстів художньої літератури, публіцистики, висловів сучасного приватного чи ділового спілкування.

Список використаних джерел

1. Вихованець Р.І. Семантико-синтаксична структура речення / Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
2. Загнітко А. Український синтаксис : теоретико-прикладний аспект. – Донецьк, 2009. – 137 с.
3. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / Мельничук О.С. – К. : Наукова думка, 1966. – 324 с.
4. Попова І.С. Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель) : [монографія] / І.С. Попова. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2009. – 432 с.
5. Радзівська Т.В. Деякі проблеми текстової комунікації : до постановки питання / Т.В. Радзівська // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 14–20.
6. Українська мова. Енциклопедія / [редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зблук М.П. та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.

Анотація. У статті розглянуто особливості розташування слів у реченні в семантико-стилістичному та комунікативному аспектах. Зокрема, окреслено семантичну структуру речення, вказано на зв'язок стилістичних засобів вираження із порядком слів у реченні, з'ясовано зміст таких понять, як «синтагма», «актуальне членування речення».

Ключові слова: порядок слів у реченні, семантична структура, комунікативний аспект, синтагма, актуальне членування речення.

Summary. The article deals with timeliness and perspectivity of perscrutation of the problem of word order in the Ukrainian language. The peculiarities of semantic-syntactic structure of the sentence are provided. It is pointed out that semantic content of the sentence is viewed as the system of relations organized by the predicate which is the central element in the sentence. Predicate defines the number of components for noting objects and determinates their semantic functions. Situation and its semantic model which is proposition are the core elements in the sentence. To determine propositions it is necessary to take into account two things: semantic nature of the predicate and the number of actants and their roles defined by the predicate. In this respect the semantics of the predicate words (verbs, adjectives and adverbs) and of case forms of nouns is important.

Further it is indicated that semantic aspect caused the separation of the problem of word order from the problem of syntactic functions of parts of the sentence and pointed at consecutive connection between inversion and direct word order with the peculiarities of semantic structure of the delivered thought. New notions such as «syntagma» and «actual division of the sentence» appeared in the context of semantic approach. Actual division of the sentence causes modification of grammatical structure of the sentence: word order and phrasal stress.

The means of actual sentence division are named: word order and intonation (the point of phrasal stress). It is mentioned that phrasal stress is automatic and it is always at the end of the sentence stressing the last syntagma. In accordance with this the word order is organized: firstly there is the theme, after that the rheme. This is the objective word order. In speech the word order is modified and it is called subjective.

The perspectives of further research are defined in the end of the article, mainly the perspective of experimental checking of the named theoretical notions by means of examples from fiction, publicistic writing, the expressions from modern private or business communication.

Key words: sentence word order, semantic structure, communicative aspect, syntagma, actual division of the sentence.

Отримано: 4 серпня 2017 р.